

ҲАЖВИЙ ШЕЪРЛАРДА ЗАМОН ВА МАКОН ТАЛҚИНИ

Гулрухбегим Қахрамон қизи РАВШАНОВА

доцент

филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори

Қарши давлат унверситети

Қарши, Ўзбекистон

Аннотация

Ушбу мақолада янги ўзбек шеъриятидаги ҳажвий шеърларда замон ва макон талқини, ижодкорларнинг ҳажвнавислик маҳорати, ҳажвиётидаги ўткир кулгининг шакллари, ҳажвий асарларида инсон маънавияти ва ахлоқ муаммолари тадқиқ этилган. Шу жиҳатдан Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов ҳажвлари таҳлили шуни кўрсатадики, уларда кўпинча сатирик кулги ва унинг шакллари учрашини кўрамыз. Ижодкорлар ҳажвларида кулги ниқоблари бир-бирига уйғунлашадиган киноя, заҳарханда, сарказм, пичинг, фош қилувчи кулги асосий ўринни эгаллаши кўрсатиб берилди ва ҳажвий асарнинг қимматини оширувчи қуроли бўлмиш кулгини ҳосил қилувчи воситалар ўрганилган.

Таянч сўзлар: ҳажвия, санъат, маънавият, ахлоқ муаммолари, кулги, юмор, муболаға, сарказм, драма, анъана, сатирик кулги, масхара қилувчи кулги, физиологик кулги.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВА В САТИРИЧЕСКИХ СТИХАХ

Гулрухбегим Қахрамон қизи РАВШАНОВА

доцент

доктор философии (PhD) по филологическим наукам

Каршинский государственный университет

Карши, Узбекистан

Аннотация

В данной статье исследуются отражение мотива фольклорных и классических стихотворений в комической лирике новой узбекской поэзии, формы острого сарказма, духовные и нравственные проблемы человека в юморических произведениях. В связи с этим анализ юмористических произведений Абдуллы Арипова, Эркина Вахидова показывает, что в них часто встречаются сатирический смех и его формы. Показано, что в юморических произведениях основное место занимают сарказм, сатира, юмор и разоблачительный смех, а также изучаются средства создающие смех, который является главным критерием, повышающим ценность комического произведения.

Ключевые слова: юмор, искусство, духовность, моральные вопросы, смех, юмор, преувеличение, сарказм, драма, традиция, сатирический смех, насмешки, физиологический смех.

Барчамизга аёнки, ўзбек шеърлятида ҳажвнавислик анъанаси муҳим икки даврни ўз ичига қамраб олади: биринчиси мумтоз ва маърифатпарварлик даври, иккинчиси янги ўзбек шеърляти, яъни истиқлол ва унғача бўлган давр оралиғи. Ана шу икки даврнинг шоирлари ҳажвий шеърлярида етакчи тенденцияларни ҳам даврга, замон ва маконга мос равишда талқин қилиш ишончини оқлайди. Хўш, ўтган даврнинг олтмишинчи йиллярида бадий адабиёт (шеърлят)га кириб келган Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матчон, Анвар Обиджон поэтик изланишляридаги асосий тенденциялар нималардан иборат бўлди? Уларнинг бадий изланишлярида қайси мавзу (мотив)лар етакчи аҳамият касб этди? Улардаги мавзу-мундарижа, шакл ва услуб, лирик кечинма табиатидаги узил-кесил ўзгаришлар, ривожланишлар асосан қандай масалаларни идрок қилишга кенг йўл очди?

Дунё шеърляти, қардош халқлар адабиёти ва ўзбек шеърляти мавзу-мундарижасида айни бир-бирига ўтиб турувчи “сайёр сюжет” чизиқлярини, мавзуларни, муаммо ва ютуқлярни, энг асосийси – тасвир ўзига хосликлярни кўришимиз мумкин. Шоир оламни қалб кўзи билан кўради, унга ўзига хос исм беради, унинг муаммоларидан изтироб чекади, собиқ иттифоқ даврида, айни ижод ва илҳомга тўлган бир жозибали дамларда санъаткор ҳажвий шеър ёзиб унинг анъаналарини давом эттиришда соҳир ҳикматни кўрамиз. Инсоннинг билишга бўлган эҳтиёжи ҳеч бир асрда тугаган, даврнинг, замоннинг, маконнинг оғриқляри ҳеч бир ёзувчи ёки шоирни тарк этган эмас. Шундай бир оламки, ундан ўзингни онадан қайта туғилгандек, покиза ва иймонли шуур билан энгиллик ила чиқиб олишинг мумкин дейилади муқаддас ўғитларда ҳам. Ҳажв, кулги, энгил юмор – табиатида инсоний дард, изтироб, қайғу ва жафокаш халқнинг, содда оломоннинг юксак муҳаббати, садоқати, бир-бирига бўлган шафқат нашидаси турибди. У ҳамма замонларда ҳам яшашга маҳкум эканлигини тўлақонли ҳис этади, англайди, изтироб чекади.

Эркин Воҳидов шеърларида замон ва макон бирлиги. Масала моҳиятига ёндашишдан олдин бир ибратли ҳикматни эслашни жоиз деб биламан: *“Мавлоно бир кун, биз етмиш уч маҳзаб ила биргамиз дебди. Бу гап унинг рақиб қози Сирожиддин Қазвинийнинг қулогига етиб борибди. Қози бир муридани чақириб, шу гапни кўпчилик ичида Жалолиддиндан сўра, айтганига иқдор бўлса, аяма, ҳақорат қил, деб буюрибди. Мурид шундай қилибди, Мавлонони оғзига олиб бўлмас сўзлар ила ҳақоратлабди, ит, эшак, дебди. Шунда Мавлоно табассум қилиб; “Биз ўшалар билан ҳам биргамиз” деб, уни мулзам этган экан*” [6]. Буни келтиришдан мақсад шуки, ўтган собиқ иттифоқ даврида санъаткор даврининг, унинг ичида кун кечириётган инсоннинг изтиробларини тўғридан-тўғри айта олмас эди, енгил юмор, ҳазил мутойиба билан замоннинг оғриқларини сиздириб, юксак намунада инкишоф қилиб ўтарди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матчон, Анвар Обиджон олиб борган шаклий-услубий изланишларда замон ва макон талқини ҳажвий-киноявий усул ўзига хослигини тайин этади. Эркин Воҳидов даврининг оғриқларини кўпчилик ҳажвий шеърларида куйинчаклик билан ёритади. Унинг ичида мунг, ғам ва қайғу бор эди. Ундан ниҳоятда теша тегмаган, фалсафий-эстетик гўзалликни яратди. Пировард натижада собиқ иттифоқ даври одамлари – меҳнатга лаёқати бўлмаган қатламнинг сафарбар қилиниши, кўп жойларнинг режасиз ўзлаштирилиши оқибатида Орол фожеасининг келиб сиқиш сабаблари, унинг жорий кундаги оқибатларини бутун дунё аҳли билиб, ҳис қилиб турибди. Ҳажв қилинаётган объект ва унинг предмети ҳар қандай замоннинг равиши билан тез суратда ҳисоблашади. Чунончи ҳажвий шеър тагида миллатнинг тақдири, унинг келбатли ҳаёти, умуминсоний тамаддун чорраҳасида яшаётган “мен”нинг ихлоси, нияти туради. Буни ҳеч бир замон шоири инкор қилолмаса керак деб ўйлаймиз.

Шеърятда замон масаласига тўхталадиган бўлсак, у қайси давр, қайси вазият, қайси ҳолатдагиси билан боғлиқ ҳолда идрок қилиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, Гегель таъбири билан баҳоласак: “Поэзия ўз-ўзини

рўёбга чиқаришда ботинан эркин ва ҳиссий материал билан алоқадор бўлмаган руҳнинг, тасаввур ва ҳиссиётларнинг фақат ботиний макони ва ботиний замонида мавжуд бўлган руҳнинг энг умумий санъатидир” [2], дея ҳақ гапни ифодалайди. “*Эркин бўлмаган, ҳиссий материал билан алоқадор бўлмаган*” деганда файласуф икки жиҳатни назарда тутган бўлса ажабмас! Биринчидан, олим назарда тутган мсала шундан иборатки, шоир қайси маконда, қайси замонда эркин бўлади, у ўша жамиятнинг фуқароси экан, “онгли” равишда ҳар қандай ҳис ва тафаккурни юрагида, шуурида чамалаб кўради. Агар шу мавзуга қўл урсам, одамлар нима деркин? Сиёсат-чи? Ўтган замон эса сиёсатнинг ранги, ҳолати ва руҳиятини ҳар бир шоирга, айниқса, Эркин Воҳидовлар авлодига мураккаб эканлигини кўрсатди. Амалда бунинг исботи ҳам бўлди. Иккинчидан, ботиний макон ва ботиний замонда яшаётган шоир англамлари ўринли ташбеҳларда намоён бўлади. У шуурида ҳар қандай масаланинг нозик томонларигача – қайта кашф қилади. Сизги, ҳис ва тафаккур бирлигида яхшилаб қайнатади. У ҳажв бўлсин, ҳажвий шеър эмас, жиддий бўлсин, жамиятнинг онгли, сезгир ва тафаккурли аъзоси сифатида иш юритади. Мана шу жиҳатлар ёзувчи ёки шоирга оғирлик қилади. Биз айна шу икки жиҳатни аралаштириб юбормаслигимиз лозим. Қуйидаги шеърда унинг ёркин ифодасига кулоқ тутамиз:

Дини – поклик, инсоф мурувват,

Тариқати – мардлик, футувват.

Дўсти – меҳнат, ёри – уқубат,

Ўзбек бўлиши осон эмасдир.

У ҳаммани ўйлаши керак,

Кўнгил олиши йўқлаши керак.

Ўзбек қачон ухлаши керак?

Ўзбек бўлиши осон эмасдир [1].

Миллатсевар ва элсевар шоир Эркин Воҳидовнинг мазкур шеърига эътибор берилса, қадим-қадим замонлардан, қадрият бўлиб қон-қонимизга

сингиб кетган – кечиримлилик, мардлик, олижаноблик, қахрамонлик ва қатор ноёб сифатларни бир оғир шароитда шеър қилиб ёзиш учун, ундаги енгил, латиф кулги тариқасида ифодалашга маънавий жасорат ҳам зарур. Ўша собиқ иттифоқ даврида эса тарихни тилга олиш у ёқда турсин, у ҳақда ўйлашнинг ўзи мумкин бўлмаган “қалтис” замонлар эди. Эркин Воҳидов бу шеърни истиқлол даврида ёзди, яъни 2009 йилда. Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейинги поэтик изланишлари: миллат сифатидаги ОВОЗнинг борлигини билдириб қўйиш учун битилган манзумадир бу! Демак, ҳажв қилинаётган объект ва предметда миллатнинг орзу-ҳавасини куйлаш биринчи ўринда туради. Собиқ иттифоқ даврида бир замоннинг иккинчи жиҳати, одамларнинг тафаккур қилишга изн берилмаганида қабариб кўринади. Ундай вазиятдан шоир осонлик ва усталик билан фойдаланади.

Маълумки, “бир қарашда макон ва замон (“топохронос” ҳам) категорияси мавжудликнинг умумий белгиси сифатида ҳар қандай асарнинг бадиийлигини таъминлайди, дейиш мумкин. Аммо атамаларни чуқурроқ таҳлил этилса, макон (топос) ва замон (хронос) мустақил лексик маънога эга эканлиги кўринади. Чунки борлиқ мутлоқ мавжудлик сифатида эътироф этилади, аммо унга инсон нигоҳи, эътибори билан қаралса вақт, замон ҳаракати сезилади. Демак, топохронос инсон омилига борлиқ. (Шу ерда менталь олам ва ундаги топохронос, менталь олам ва реалъ борлиқ муносабатлари, бу икки мавжудликнинг яхлитлигини таъминловчи топохронос қандай, қай усулда намоён бўлиши ҳамда топохронослар типологияси, топохронос ва бадиий матн структураси, бадиий англам, топохронос ва концепт каби масалаларни тадқиқ этиш кераклиги кўринади.) Топос ва хронос мустақил лексемалар сифатида қўлланади” [4]. Кўринадикки, ҳар қандай топохронос табиатида муҳим ички белгилар мавжуд: унда қайси даврнинг кайфияти акс этиши билан ҳам ўлчанади. Эркин Воҳидовнинг аксарият шеърларида маконий кенгликлар замоннинг нашидасини суриб яшаётган образларни тартиблаштиради. У ҳажвий йўсинда бўладими, фалсафий-эстетик жиддий шеърят тарзидами ҳар бирида ўз *макони* ва

замони тадрижий талқини намоёиш қилинади. Етакчи тенденциялар айна шу масалаларни ўз ичига қамраб олиши билан белгиланади.

Абдулла Ориповнинг “Ранжком” драматик достонида сатирик рух ХХ аср бошларидаги Чўлпон, Бехбудий, Ҳамза, Фитрат, Қодирий каби драматургларнинг анъаналари руҳида ёзилган бўлишига қарамай шоирнинг бақувват услуби ўзига хослик касб этган. “Демак, замонавий ўзбек драмасининг майдонга келиши, бир томондан жаҳон драматургиясида кечган ижтимоий-маданий, бадиий-эстетик жараёнлар билан, иккинчи томондан ХХ аср бошида Туркистон (Ўрта Осиё) халқлари ҳаётида рўй берган ижтимоий-сиёсий эврилишлар оқибатида туғилган маънавий, бадиий ва ғоявий эҳтиёжлар билан боғлиқ. Бинобарин, драма жанри тарихи ҳақида сўз юритилганда, асосан, Европа драматургиясига мурожаат қилишимизнинг сабаби ҳам ҳозирги ўзбек драмасининг илдизлари айна манбаларга бориб боғланишини кўрсатишдир” [3]. Дарҳақиқат, драматик достонларда ҳам даврнинг “қалтис” вазиятлари ҳажвий-пародик, киноя, сарказм билан инкишоф қилинган. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов драматик достонларида ҳажвий образлар бугунги кунда ҳам ўқувчилар эътиборида, китобхонлар диққат марказида бўлиб келмоқда. “Ранжком”даги кулгили ўринларни шоир ўзининг яшаб турган муҳитида бошидан ўтказган. Бир-бирини сотишлар, хиёнат, меҳр-шафқатнинг йўқлиги деб идрокламоқда.

Шоирнинг сатирик мазмундаги шеърлари мустақилликдан кейинги йилларда ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларни, ўзгаришлар жараёнида инсонлар характерида шаклланган иллатларни кўрсатиб, уларни бартараф қилишга қаратилган бўлса, унинг юмористик шеърларида эса ҳаётдаги бирорта нуқсонли ҳолатга енгил кулиш билан ишора қилиниб, ундан озод бўлишга ундалади. Бу унсурлар шоирнинг мустақилликдан кейинги ижодида ҳам ўзига хос бўй кўрсатади.

Таниқли мунаққид ва олим Й.Солижонов қайд этишича: “Оташнафас шоир Эркин Воҳидов ўзининг бутун ижоди давомида миллатнинг кўзини очиш, унга ўзлигини англантиш, ўз шаъни, ор-номуси, эрку озодлиги учун

курашиш ва чорлаш йўлидан борди. У ижоднинг асосий моҳияти, пафоси шунда деб билди ва энг оғир вазиятларда ҳам бу йўлдан чекинмади. Ҳеч иккиланмасдан айтиш мумкинки, Истиқлол ғояси, мустақиллик учун кураш мавзусини XX асрнинг 60-йилларида ўзбек шеъриятига Эркин Воҳидов олиб кирди. Шўро даврида ўсиб, тарбияланиб вояга етган авлод халқ иродаси, ўзига хос тарихи, миллатнинг шаъни, қадр-қиммати, жисмоний ва маънавий куч-қудрати ифодаланган, аجدодларининг шон-шавкати улуғланган шеърларни иштиёқ билан ўқиши, ўқиганда ҳам тўғри қабул қилиши (яъни ўқиши) бироз қийин эди. Шу боис, ўша пайтда Эркин Воҳидов томонидан яратилган “Ўзбегим” қасидаси одамларнинг онги-шуурига чакмоқдек урилди. Айримларни куйдирди, баъзиларни карахт қилиб қўйди. Лекин бу чакмоқ жуда кўпчиликнинг қалбидаги зулматни ёритиб юборди”.

Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов шеъриятидаги замон ва макон ифодаси ҳажв қилинаётган мотивларни аниқлашда, уларнинг моҳияти акс этган маънони идроклашга йўналтирилган. Мазкур бирликлар системаси бадиий хронотоп қийматини далолатлайди. Энг асосийси, инсоний муносабатлар тифизлиги, дард ва оғриқларни енгиб ўтишга йўл очади. Кулги замиридаги зиддият эса давр нафасини теран фаҳмлашга йўналтирилади.

ФОЙДЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Воҳидов Э. Табассум. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2010. – 275 б.
2. Гегель. Эстетика. – Тошкент: Файласуфлар жамияти, 2012. – 72 б.
3. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Фафур Гулом, 2015.
4. Йўлчиев Қ. Ҳозирги ўзбек шеъриятида макон ва замон категорияси: Филол.фан.док.дисс. – Фарғона: ФарДУ, 2021. – 128 б.
5. Йўлдошев Қ. Сўз ёлқини. – Тошкент: Фафур Гулом, 2018. – 258 б.
6. Камол, Жамол. Абадият остонасида. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2018. – 263 б.

7. Обиджон, Анвар. Гулмат Шошийнинг ёввойи девони. – Тошкент: Шарқ, 2003.
8. Солижонов Й. Лирика латофати – насрнинг назокати. – Тошкент: Адабиёт учқуни, 2018.
9. Эшонқул, Назар. Мендан “мен”гача. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – 185 б.
10. Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тафаккури очерки. – Тошкент: ФАН, 2008. – 55 б.
11. Қуронон Д. ва бош. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010.
12. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1970. – 308 б.